

DTL NOBEL

Sjoerd H. de Roos | Andrea Fuchs en Fred Smeijers

Alhoewel het gebruik van schreefloze lettertypen door velen als kenmerkend voor moderne vormgeving wordt beschouwd, werden in de klassieke oudheid al schreeflozen gemaakt. De Grieken beitelde schreefloze letters in steen. Voor de kapitalen van het lettertype Kabel dat Rudolf Koch in 1927 ontwierp, stonden Griekse letters model, die stammen uit de vierde eeuw voor Christus.

De meeste schreeflozen die tegenwoordig in gebruik zijn, stammen uit de negentiende eeuw. ‘De skeletletter (wij noemen hem ‘schreefloos’, ‘antiek’ of ‘grotesque’, de Duitsers ‘Grotesk’, de Fransen ‘sans empattement’, de Amerikanen ‘gothic’, de Engelsen ‘sans serifs’) ook wel eens steenschrift genoemd, ontstond waarschijnlijk onder invloed van de steendruk, waar deze vorm zonder schravering zich gemakkelijk liet tekenen’, aldus M.H. Groenendaal jr. in *Drukletters, hun ontstaan en hun gebruik* (z.i).

De Akzidenz-Grotesken zijn schreeflozen die vanaf 1896 door de Duitse lettergieterij Berthold werden uitgegeven. Tot die groep behoort ook de Berthold Grotesk die model stond voor Nobel, een schreefloze die in 1929 door de Lettergieterij Amsterdam op de markt werd gebracht. De bewerking door de Lettergieterij Amsterdam werd uitgevoerd onder leiding van Sjoerd H. de Roos. In *Drukletters* schreef Groenendaal over Nobel het volgende: ‘Een passende naam gaf de lettergieterij Amsterdam aan haar moderne schreefloze: Nobel Antieke. Inderdaad mag hier van een nobele vorm gesproken worden. Evenals bij de meeste soorten ook hier drie graden, licht, normaal en vet; bovendien nog cursief en smal. Vergeleken met de voorgaande schreeflozen (Erbar Grotesk, Futura, Kabel, Elegant Grotesk) geeft de Nobel een strenge, regelmatige indruk’.

Van Nobel werden in de loop van de tijd door Lettergieterij Amsterdam verschillende versies op de markt gebracht. Lettergieterij Amsterdam was gelieerd aan de Engelse fabrikant van regelzetmachines Intertype. Van Nobel verschenen volledige

versies voor de Intertype. Het einde van het loodtijdperk had een vermindering van de populariteit van Nobel tot gevolg.

Andrea Fuchs en Fred Smeijers voltooiden in 1993 hun werkzaamheden aan de digitale versie van de Nobel. De aanleiding voor de DTL Nobel vormde de behoefte van beide letterontwerpers aan een versie voor de huidige digitale productiemethoden.

Voor de productie van de digitale Nobel deden Fuchs en Smeijers een uitgebreid onderzoek. Zij vroegen zich namelijk af welke van de in de loop van de tijd verschenen versies van Nobel als uitgangspunt moest dienen. Daarnaast zaten zij met de vraag in welke mate zij zich moesten laten leiden door de werktekeningen en/of door de uiteindelijke afdrucken in letterproeven. ‘Bovendien verschillen de lettervormen aanzienlijk in de verschillende corpgroottes. Welke corpgrootte zou je dan als uitgangspunt moeten nemen’, aldus Andrea Fuchs en Fred Smeijers in een in 1993 verschenen brochure. Hierin vermeldde zij ook het bestaan van een Amerikaanse Nobel-revival. Terecht constateren Fuchs en Smeijers dat hun interpretatie van Nobel veel uitgebreider is dan de Amerikaanse. Daaraan kan worden toegevoegd dat de vaderlandse versie niet alleen fraaier is maar ook dat de in Amerika geproduceerde Nobel zonder toestemming van de firma Tetterode tot stand is gekomen.

In *De letter als Kunstwerk* (Amsterdam, 1951) vergelijkt architect dr. G. Knuttel het lettertype Nobel met de wereldberoemde Van Nelle-fabriek (1929) van de architecten Brinkman en Van der Vlugt: ‘De samenhang met de Nobel, in streven en uitvoering, dringt zich hier op. Het grondbegrip van de abstracte kunst, het æsthetisch effect uitsluitend uit de verhoudingen, uit de spanning tussen de formale het kunstwerk opbouwende elementen afgeleid, vond in beide toepassing, in een praktische, niet om het kunstwerk als zodanig gestelde opgave’.

ABCDEFGHIJKL
 MNOPQRSTUVWXYZ
 XYZ&ŒÆÇØ
 ([{1234567890}])
 abcdefghijklmno
 pqrstuvwxyzœæ
 ‘ßfiłçøñáàâäãå’
 éèêëóòôöúùûüÿ
 ?!;: \$ £ ¥ ¢ § ¶ @
 † © ® % # ◆

10/12 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is

12/14 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van

8/10

LIGHT

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ

“&ŒÆÇØ”

([{1234567890}])

abcdefghijklmnopqr

stuvwxyzœæfiflßçø

áàâãäåéèêëóòôöúùûü

!?,.,-\$£¥¢§¶@

†©®%#◆

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het typografisch centrum

9/12

O Hamburgefons

14/18 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, druk-

18/20 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Jans-

A B C D E F G H I J K L

M N O P Q R S T U V

W X Y Z & Œ Æ Ç

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

a b c d e f g h i j k l m n o

p q r s t u v w x y z œ æ

‘ ß fi fl ç ø ñ á à â ä å ã

é è ê ë ó ò ô ö ú ù û ü ÿ

? ! ; : \$ £ ¥ ¢ § ¶ @

+ © ® % # ◆

10/12 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Chris-

12/14 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van Dijck,

8/10

LIGHT ITALIC

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ

“&ŒÆÇØ”

([{ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 }])

abcdefghijklmnopqr

stuvwxyzœæfißçø

á à â ã ä å é è ê ë ó ò ô ö ú û ü

! ? . , - \$ £ ¥ ¢ § ¶ @

† © ® % # ◆

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het typografisch centrum

9/12

O Hamburgefons

14/18 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, druk-

18/20 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Jans-

ABCDEFGHIJKL
 MNOPQRSTUVWXYZ
 XYZ&ŒÆÇØ
 [{ 1234567890 }]
 abcdefghijklmno
 pqrstuvwxyzœæ
 ‘ßfiłçøñáàâäãå’
 éèêëóòôöúùûüÿ
 ?!;: \$£¥¢§ ¤ @
 † © ® % # ◆

10/12 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw

12/14 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van

8/10

REGULAR

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ
&ŒÆÇØ
([{ 1234567890 }])
abcdefghijklmnopqr
stuvwxyzœæfiflßçø
àâãäåéèêëóòôöúùû
! ? . , - \$ £ ¥ ¢ § ¶ @
† © ® % # ♦

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het typografisch centrum

9/12

O Hamburgefons

14/18 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, druk-

18/20 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Jans-

ABCDEFGHIJK
 LMNOPQRSTUVWXYZ
 WXYZ&ŒÆÇØ
 [{ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 }]
 abcdefghijklmno
 pqrstuvwxyzœæ
 ‘ßfiçøñáàâäãå’
 éèêëóòôöúùûüÿ
 ? ! , ; : \$ £ ¥ ¢ § ¶ @
 † © ® % # ◆

10/12 *Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel*

12/14 *Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typogra-*

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van

8/10

REGULAR ITALIC

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ

“&ŒÆÇØ”

([{ 1234567890

abcdefghijklmnopq

rstuvwxyzœæfiflßç

áàâäéèêëóòôöúùûü

! ? . , - \$ £ ¥ ¢ § ¶ @

† © ® % # ◆

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het typografisch centrum van de

9/12

O *Hamburgefonst*

14/18 *Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, druk-*

18/20 *Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon*

ABCDEFGHIJK
 LMNOPQRSTUVWXYZ
 WXYZ&ŒÆÇØ
 [{ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 }]
 abcdefghijklmno
 pqrstuvwxyzœæ
 ßfiłçøñáàâäãå
 éèêëóòôöůùûüÿ
 ? ! ; : \$ £ ¥ ¢ § ¶ @
 † © ® % # ◆

10/12

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw

12/14

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden

8/10

BOLD

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ
“&ŒÆÇØ”
([{ 1234567890 }])
abcdefghijklmnopq
rstuvwxyzœæfißç
áàâäéèêëóòôöùûü
!?,.-\$£¥¢§¶@
†©®%#◆

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het

9/12

O Hamburgerfon

14/18

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbe-

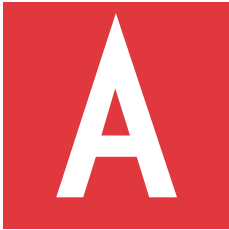
Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat

18/20

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
([{ & Œ Æ Ç Ø }])
1234567890
abcdefghijklmno
pqrstuvwxyzœæ
'ßfiłçøñáàâäãå'
éèêëóòôöúùûüÿ
? ! , ; \$ £ ¥ ¢ § ¶ @
† © ® % # ◆

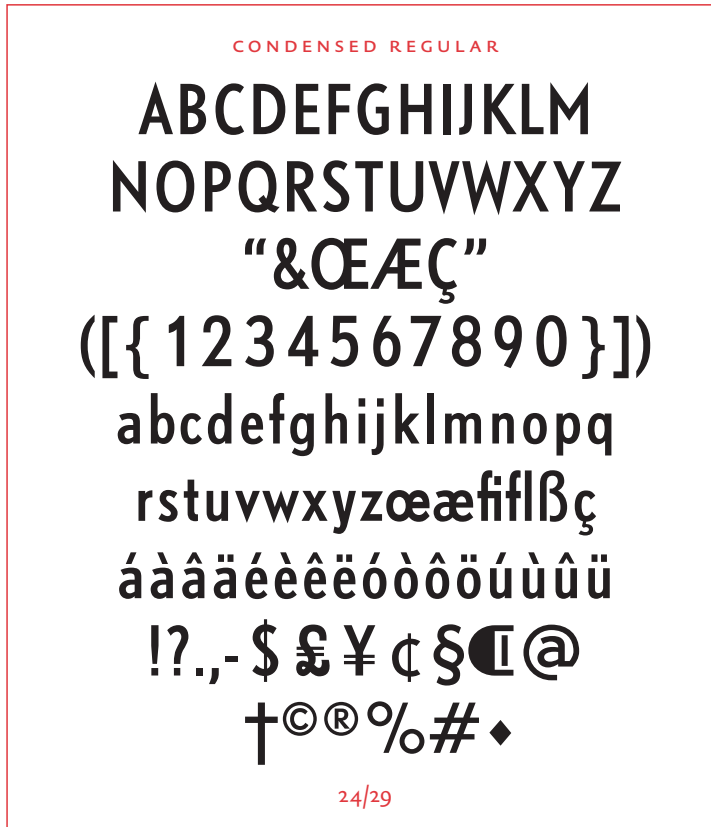
10/12 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van Dijck, wiens ontwerpen door de beroemde uitgeverij Elzevir in Leiden met suc-

12/14 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Ne-

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van Dijck, wiens ontwerpen door de beroemde uitgeverij Elzevir in Leiden met succes werden toegepast.

8/10

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventien de eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnij-

9/12

O Hamburgefonstiv

14/18 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typo-

18/20 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uit-

**A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z**

[{ & Œ Æ Ç Ø }]

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

a b c d e f g h i j k l m n o

p q r s t u v w x y z œ æ

‘ ß fi fl ç ø ñ á à â ä å ã ’

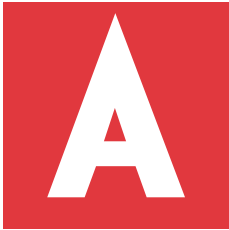
é è ê ë ó ò ô ö ú ù û ü ÿ

? ! , ; : \$ £ ¥ ¢ § ¶ @

† © ® % # ◆

10/12 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van Dijck, wiens ontwerpen door de beroemde

12/14 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De bekendste Nederlandse stempelsnijder uit de gouden eeuw is Christoffel van Dijck, wiens ontwerpen door de beroemde uit-

8/10

CONDENSED BOLD

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ

“&œæçø”

[{ 1234567890 }]

abcdefghijklmnopq

rstuvwxyzœæfißç

áàâäéèêëóòôöúùûü

!?,.- \$ £ ¥ ¢ § ¶ @

† © ® % # ♦

24/29

Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende eeuw was Nederland het typografisch centrum van de wereld. De be-

9/12

O Hamburgefonstiv

14/18 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468) de uitvinder was ofwel een andere, onbekend gebleven, drukker. In de zeventiende

18/20 Nederland heeft in de ontwikkeling van drukletters altijd een grote rol gespeeld. Het zetten en drukken met losse loden letters was een Nederlandse uitvinding. Misschien dat Laurens Janszoon Coster (1405–1468)

